

МОГИЛЬНИК КНЯЖОЇ ДОБИ ДАВНЬОГО БУЖЕСЬКА: АНАЛІЗ І ВЕРИФІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Наталія СТЕБЛІЙ , Петро ДОВГАНЬ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: nataliya.stebliy@lnu.edu.ua; petro.dovhan@lnu.edu.ua

Систематизовано, проаналізовано та верифіковано матеріали, які належать до горизонту могильника княжої доби з Малого городища в м. Буськ Львівської обл. Археологічні розкопки на пам'ятці тривали упродовж 2015, 2017–2019 і 2021 р., унаслідок чого на 142 м² площі було досліджено 62 інгумаційні поховання.

Зазначено, що аналіз вертикальної і горизонтальної стратиграфії, потужність культурного шару (до 90 см) могильника дав змогу стверджувати щонайменше про дві фази поховань.

Встановлено, що могили були облаштовані навколо дерев'яної церкви, від якої збереглися деструкції долівки, викладеної керамічними полив'яними плитками. При цьому зафіксовано і рядність поховань та їхню орієнтацію за християнським каноном (головою на захід, 20 похованих) із сезонними відхиленнями на південний (20) і північний (18) захід.

Контури могильних ям простежено лише в тих кількісно незначних випадках, коли їх було вкопано у материк або заповнення заглиблених жител ранішого часу. У 14-ти похованнях зафіксовано рештки дерев'яних прямокутних домовин, віднайдено також залізні цвяхи від них.

Окрему увагу звернено на укладення рук небіжчиків. Визнано тезу про те, що поховані з руками, схрещеними на животі, можуть бути ранішими, ніж ті, у яких руки схрещено на грудях. При цьому детально, із покликаннями на палеопатолога О. Козак, показано, що на положення рук померлого можуть впливати як ритуальні практики, так і їхня тафономія.

Майже у третині проаналізованих поховань виявлено «кам'яні подушки», представлені звичайним камінням, а також долівковою плиткою із церковної підлоги й навіть кричним злитком.

Встановлено, що віднайдені в якості супровідного інвентарю артефакти (дві скляні намистини, частина скляного браслета, два скроневі кільця, частина білоногового персня) належать до стандартних виробів, поширених на галицько-волинських територіях.

Під час датування некрополя із Малого городища залучено кілька груп даних: стратиграфічні спостереження, керамічні матеріали з культурного шару могильника, принцип укладення рук померлих, супровідний інвентар і відомості писемних джерел. Унаслідок їхнього зіставлення зроблено висновок, що могильник на території Малого городища в Буську міг існувати протягом другої половини XII – першої половини XIV ст.

Акцентовано, що аналіз і верифікація розкопаних поховань дали підстави стверджувати, що на території Малого городища в Буську розташований приміський християнський прицерковний цвинтар, який разом із дерев'яною церквою становив своєрідний сакральний простір в історичному ландшафті давнього Бужська.

Ключові слова: літописний Бужськ, Мале городище, ґрунтовий могильник княжої доби, інгумаційні поховання, «кам'яні подушки», скроневі кільця, долівкові полив'яні плитки.

Історія досліджень Малого городища й обставини віднайдення могильника. Ще з передвоєнного часу в науковій літературі було відомо про одне із городищ на території сучасного міста Буська Львівської обл. [Jakimowicz, 1934, s. 22]. Ідеться про теперішню пам'ятку

археології місцевого значення¹, яка розміщувалася у міському парку, за майже 400 м на схід від місця впадіння р. Полтви до Західного Бугу. У сучасній історіографії воно фігурує як «Мале городище»².

Пам'ятка виглядає як конусний останець висотою до 8 м із діаметром майданчика на вершині близько 30–35 м. Від півночі, заходу і півдня її оточують заплави названих річок, а зі сходу окреслює збережений на довжину 25–30 м невисокий вал (0,6–0,8 м) (рис. 1).

Рис. 1. Мале городище у Буську: 1 – на фрагменті карти фон Міра 1779–1783 рр.; 2 – сучасний вигляд із північного сходу. Фото П. Довганя; 3 – план із нанесеними місцями розкопок (план М. Филипчука, позначки авторів)

Fig. 1. Small Hill-fort in Busk: 1 – a fragment of Friedrich von Mieg map, 1779–1783; 2 – current view from the northeast perspective (photo by P. Dovhan); 3 – plan with excavated sites (drawn by M. Filipchuk, with authors' markings)

З'ясовуючи племінні стосунки рубежу X ст. та XI ст. на Волині, а також походження етноніма «бужани», Роман Якимович згадував про городище на розвилці Бугу й Полтви. Він, зокрема, зазначав, що первісний вимір цього городища «затертий» унаслідок облаштування парку, але припускав, що саме його варто ототожнювати з найранішим Бужеськом [Jakimowicz, 1934, s. 22, not. 30].

Не наважився датувати це городище й Олексій Ратич, констатуючи лише, що воно раніше, ніж рештки ще одного буського укріпленого поселення на правому березі Західного Бугу [Ратич, 1957, с. 19–20], знаного тепер як Велике городище [Довгань, 2008, с. 139].

1 https://loda.gov.ua/derzhavnyy_reyestr_nerukhomykh_pam_yatok

2 Питання про те, з якого часу воно одержало таку власну назву, наразі не з'ясоване. Виглядає, що це сталося під час археологічних досліджень Володимира Петегирича і Михайла Филипчука 1980-х років. Автори не ознайомлені з усіма Науковими звітами, а в публікаціях – виявляємо у статті В. Петегирича [Петегирич, 2001, с. 203].

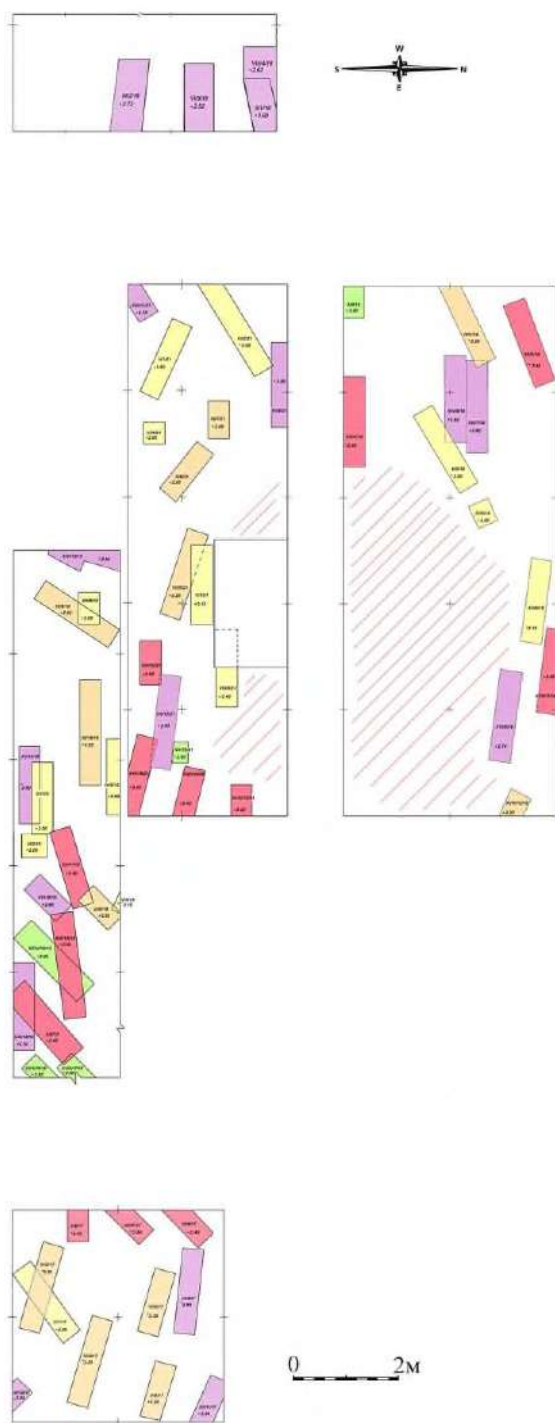

Рис. 2. Мале городище у Буську. Зведений план поховань. Червоним заштриховано ділянку, на якій знайдено рештки долівки дерев'яної церкви із викладкою керамічних полив'яних плиток

Fig. 2. Small Hill-fort in Busk. Consolidated plan of burials. A red stroke of the area where the remains of a wooden church with ceramic glazed tiles were found

У 1985 р. на Малому городищі працювала експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Тоді розкрили 100 м² його площі, виявили низку археологічних об'єктів і значний рухомий матеріал [Корчинський, Петегірич, 1988, с. 289–290]. За результатами цих досліджень В.Петегірич визначив цю пам'ятку як військовий пункт XI–XIV ст., який контролював доступ до головної частини Бужська по р. Буг, особливо у XIII–XIV ст. [Петегірич, 2001, с. 204, 207].

Протягом польових сезонів 2015, 2017–2019 і 2021 р. майданчик Малого городища розкопувала Буська археологічна експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. Початково перед дослідниками стояло завдання з'ясувати потужність і контекст його культурного шару, уточнити/визначити хронологію пам'ятки й відповідно окреслити місце Малого городища в історичній топографії давнього Бужеська.

Уже в перший рік досліджень встановлено, що сучасної топографії і планіграфії пам'ятка набула аж наприкінці XIV ст., коли тут облаштували т. зв. рицарський двір, ескарпувавши частину природного мису в місці злиття Полтви із Західним Бугом. Археологічний відповідник цього двору сьогодні – стіжкове городище у вигляді округлого насипу з горизонтальним верхнім майданчиком. Чи не найкраще його топографічні особливості передає карта Фрідріха фон Міґа (див. рис. 1, 1). Стратиграфічно встановлено також, що культурно-хронологічний горизонт цього городища сягав глибини 1,3–1,5 м від рівня сучасної поверхні [Довгань, Стеблій, 2017, с. 13–15, рис. 3–6].

Під ним же зафіксовано культурний шар – т. зв. горизонт могильника, який засвідчив існування тут християнського храму і кладовища навколо нього [Стеблій, Довгань, 2019, с. 86–91]. Раніше ж, упродовж X – першої половини XII ст., на цій території була

житлово-господарська забудова, найімовірніше, неукріпленого поселення – пригорода давнього Бужська [Довгань, Стеблій, 2017, с. 19, 20–22, рис. 3–6; 2019, с. 14–16, 17–18, рис. 4, I, 5, I, фото 19; 2021, с. 27–29, рис. 3, 4, 11, фото 58–68].

Вдалося також зафіксувати, що поселенська традиція тут мала місце й у другій половині VI ст. н. е. – знайдено деструкції заглибленого житла з рештками печі-кам'янки й інсітною керамікою [Довгань, Стеблій, 2017, с. 19–20, рис. 3, 5, 8, фото 37], а також у часі існування старожитностей волинсько-люблінської культури (три заглиблені споруди з інсітним матеріалом) [Довгань, Стеблій, 2018, с. 17–20, рис. 3, 5, 7].

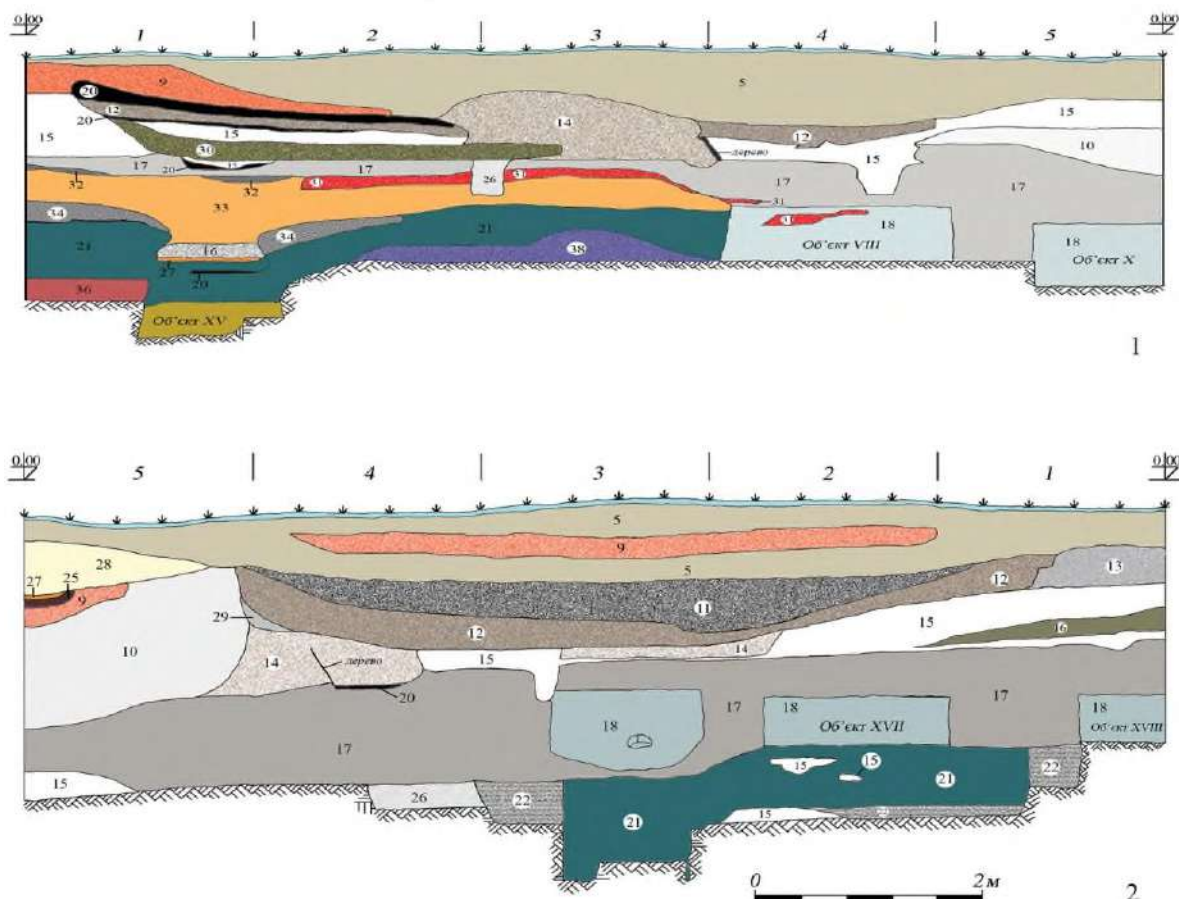

Рис. 3. Мале городище у Буську. Стратиграфічні профілі південної (1) і північної (2) стінок розкопу 2019 р. Умовні позначення: 17 – темно-сірий ґрунт (горизонт могильника); 18 – заповнення поховальних ям; 19 – людський череп; 31 – біла глина (долівка церкви)

Fig. 3. Small Hill-fort in Busk. Stratigraphic profiles of the southern (1) and northern (2) walls of the excavation in 2019. Symbols: 17 – dark gray soil (burial horizon); 18 – filling of burial pits; 19 – human skull; 31 – white clay (church floor)

Отже, як засвідчили результати п'ятирічних археологічних досліджень, на території Малого городища маємо доволі складну стратиграфічну картину – культурний шар тут сягає 3 м і представлений об'єктами та рухомим матеріалом п'яти культурних горизонтів: волинсько-люблінської, праської, культури княжої доби (ранішого поселення і пізнішого могильника), а також культурним шаром пізньосередньовічного стіжкового городища. Крім того, тут віднайдено окремі керамічні артефакти ранньозалізного віку, що опосередковано свідчить про можливість існування життя на цій території й тоді.

У поданій статті увагу зосереджено на аналізі й верифікації матеріалів із горизонту могильника з тим, щоби ввести їх до наукового обігу, а також залучити до контексту подібних пам'яток Верхньої і Середньої Надбужанщини та суміжних теренів.

Стан розробки проблеми. У новітній українській та польській історіографії маємо низку аналітико-синтетичних досліджень, пов'язаних із проблематикою середньовічних некрополів на теренах галицько-волинських земель. Так, результати археологічних досліджень поховальних пам'яток Галича й Галицької землі з виходом на процеси одержавлення і християнізації представив Богдан Томенчук [Томенчук, 2006]. Стан вивчення поховальних комплексів княжої доби у Верхньому та Середньому Побужжі висвітлили Марек Фльорек [Florek, 2009] та Віталій Ляска [Ляска, 2017]. Богдан Прищепу підсумував дослідження ґрунтових поховань у басейні Горині [Прищепу, 2018], а Марина Ягодинська – на Західному Поділлі [Ягодинська, 2012]. Хронологічно-просторову диференціацію могильників середньовічного Звенигорода зробила Віра Гупало [Гупало, 2010].

Зміни середньовічного поховального обряду на польсько-руському пограниччі були предметом дискусій на науковій конференції «In silvis, campis et... urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu Polsko-Ruskim» (Сянок, 12–14 листопада 2008 р.).

Останнім часом археологи як рятують ґрунтові інгумаційні могильники княжої доби від розорювання [Волошин та ін., 2014, с. 228–229], так і ревізують матеріали попередніх досліджень [Dzieńkowski, 2017; Филипчук, 2020]. Повертаються також до проблем трансформації поховального обряду і релігійних вірувань у населення Верхньої Надбужанщини [Петегирич, 2020a] та в Перемишльській землі [Петегирич, 2020b].

Попри це дослідники констатують, що більшість із об'єктів фунеральної культури верхів'їв Західного Бугу введено до наукового обігу лише в загальному [Ляска, 2017, с. 172]. Щоб уникнути подібного, спробуємо детально проаналізувати матеріали з могильника на Малому городищі за алгоритмом, який протягом тривалого часу археологи апробовують для такого типу пам'яток.

Розпланування і стратиграфія горизонту могильника. Могильник на території сучасного Малого городища було облаштовано на високому мисі, утвореному заплавами Полтви й Західного Бугу. Така домінантна на фоні місцевого ландшафту топографія притаманна для більшості ґрунтових некрополів [Zoll-Adamikowa, 1971, s. 10].

Тут на площі 141 м² упродовж 5-ти польових сезонів було віднайдено 62 поховання: у 2015 р. в південно-східній ділянці пам'ятки на площі 20 м² – 19³ [Довгань, Стеблій, 2017, с. 13, 15–22], у 2017 р. на східному схилі на площі 16 м² – 11 [Довгань, Стеблій, 2018, с. 14, 16–18], у 2018 р. в західній частині городища на площі 35 м² – 4 [Довгань, Стеблій, 2019, с. 14, 16–17, 19–20], у 2019 р. на центральній ділянці на площі 40 м² – 12 [Довгань, Стеблій, 2021, с. 17, 20–26] і у 2021 р. знову ж таки на центральній ділянці Малого городища на площі 30 м² – 16 поховань⁴ (рис. 2).

Частину поховань із найвищого їх ярусу було зруйновано внаслідок спорудження стіжкового городища: особливо багато людських кісток знайдено під час розкопування валу, окремий череп виявлено при вибиранні заповнення в'їзду (зафіксований як поховання VIII/7/15⁵), ще один – у заповненні ями від опорного стовпа північно-східної сторони того ж

3 Порівняно невеликі площі розкопів зумовлені суттєвою глибиною культурного шару до понад 4 м з урахуванням котлованів заглиблених об'єктів. Відповідно, за польовий сезон фізично неможливо розкрити більшу площу. А консервувати розкопи до наступного не дозволяє техніка безпеки – пам'ятка розташована фактично у центрі міста.

4 За польовим щоденником. Звіт – у процесі підготовки.

5 Номер поховання розшифровується так: римська цифра – порядковий номер об'єкта у розкопі (аби була можливість зіставлення із польовою документацією і науковими звітами), друга – номер поховання, третя – рік досліджень.

таки в'їзду. Анатомічний порядок деяких захоронень також було порушено внаслідок їхнього западання у заповнення раніших доволі глибоких об'єктів (наприклад, IV/1/19).

Через земляні роботи, пов'язані зі спорудженням стіжкового городища, не можна щось конкретне сказати і про можливу площу могильника. Єдине, що під час розкопок 2018 р. удалося зафіксувати його західну межу, яку маркувала лінія із поховань III/2/18, VI/3/18, II/1/18 і VIII/4/18, за якою на понад 5 м на захід могил уже не було [Довгань, Стеблій, 2019, с. 52, рис. 3].

Більшість із поховань віднайдено в горизонті могильника, який добре «відчитувався» у стратиграфічній колонці пам'ятки (рис. 3). Це – шар темно-сірого дуже твердого брилуватого ґрунту з рівномірними вкрапленнями дрібних часточок мергелю і незначною кількістю дрібних фрагментів керамічного посуду, який залягав від 2 до 2,8–2,9 м від рівня сучасної поверхні. Його однорідне забарвлення та структура унеможливлювали фіксацію обрисів могильних ям.

Колеги з Польщі, які працювали над дослідженням могильника Чермно 3, опираючись на дефініції Анджея Буко, вважають, що врахування обставин формування «шару могильника» дає можливість робити висновки про час та інтенсивність використання досліджуваного кладовища [Волошин та ін., 2014, с. 231]. Якщо померлих хоронили багато разів на одному й тому ж місці, то археологи, відповідно, мають справу з мішаниною різних могильних ям і їхніх заповнень. Логічно, що пізніше поховання включатиме складові (культурні, ґрунтові, антропологічні, мінеральні) раніших поховань. Так, особливість формування «шару могильника» – розтягнуте в часі або й інтенсивне використання некрополя на обмеженому просторі. Наслідок таких стратифікаційних процесів – також утворення «ярусних поховань». Поставали вони тоді, коли померлих хоронили в тому ж місці, але на різних глибинах [Волошин та ін., 2014, с. 231].

Вертикальна й горизонтальна стратиграфія Буського могильника свідчать про щонайменше дві фази поховань. До прикладу, коли хоронили померлих II/1/15, V/4/15, VII/6/15, X/9/15, III/2/17, II/1/18, V/3/21 та інших, то вже не було помітно, де були поховані XV/14/15, VI/5/15, IX/8/15, XXI/18/15, II/1/17, VII/5/21 та інші (див. рис. 2). При цьому пізніші захоронення переважно перекривали планіграфічно раніші. Хоча зафіксовано й випадки, коли частина пізніших поховань знищила попередні. Наприклад, від поховання II/1/17 залишилися череп, кістки лівої ключиці, правої руки і лівої ноги. Причина в тому, що його «перерізло» пізніше поховання III/2/17 (рис. 4)⁶. Подібну ситуацію маємо з похованням II/1/18, під час облаштування якого було знищене поховання VIII/4/18. Могила III/2/15 потрактовано як «перепоховання» або «пересунуте» поховання. Маємо на увазі, що під час захоронення, як випадає здогадуватися, натраплено на людські рештки, які, відповідно, зібрали й виклали квадратом на краю могильної ями, – від ніг покійного. Таку поховальну практику зафіксували, наприклад, О. Ратич на могильнику в ур. Острови на передмісті Звенигорода [Гупало, 2014, с. 413], Б. Томенчук на Олешківському кладовищі [Томенчук, 2005, с. 38].

З огляду на ярусність і відсутність обрисів більшості могильних ям, розпланування кладовища Малого городища встановити непросто. Згідно із планом могильника, видно рядність могил III/2/18, VI/3/18 і II/1/18. Певну системність можна простежити між могилами III/2/17, IV/3/17, V/4/17, VI/5/17 (закладені у якийсь короткий проміжок часу?) (див. рис. 2, 4), а також між похованнями XVIII/15/21, XVII/14/21, XVI/13/21, XII/11/15, XIII/12/15, X/9/15, X/9/17, VIII/7/17 та IX/8/17 (див. рис. 2).

Окрім певної закономірності в розташуванні поховань відносно одне одного, видно, що їх було облаштовано навколо дерев'яної церкви, залишки від якої у вигляді двох невеликих ділянок викладки підлоги вдалося знайти в польових сезонах 2019 р. і 2021 р. [Довгань,

⁶ Тут також варто звернути увагу на те, що поховання II/1/17 було стратиграфічно вище (2 м від рівня сучасної поверхні), ніж могила III/2/17, яка його «перерізала» (див. рис. 2). Цей випадок наочно демонструє ситуацію, за якої поховання зі стратиграфічно вищого горизонту не завжди можуть бути хронологічно пізнішими, ніж із нижчого.

Стеблій, 2021, с. 19, рис. 4, 5, 6, II, 7, фото 12–20]. Так, на Малому городищі в Буську маємо справу із прицерковним цвинтарем, подібно як у Звенигороді, на Олешківському городищі тощо. Планіграфія могильника на Малому городищі показує, що і на прицерковному цвинтарі можна виділити ряди могил. У цьому випадку «не спрацьовує» загальноприйнятий поділ могильників на рядові та прицерковні [Ляска, 2017, с. 172].

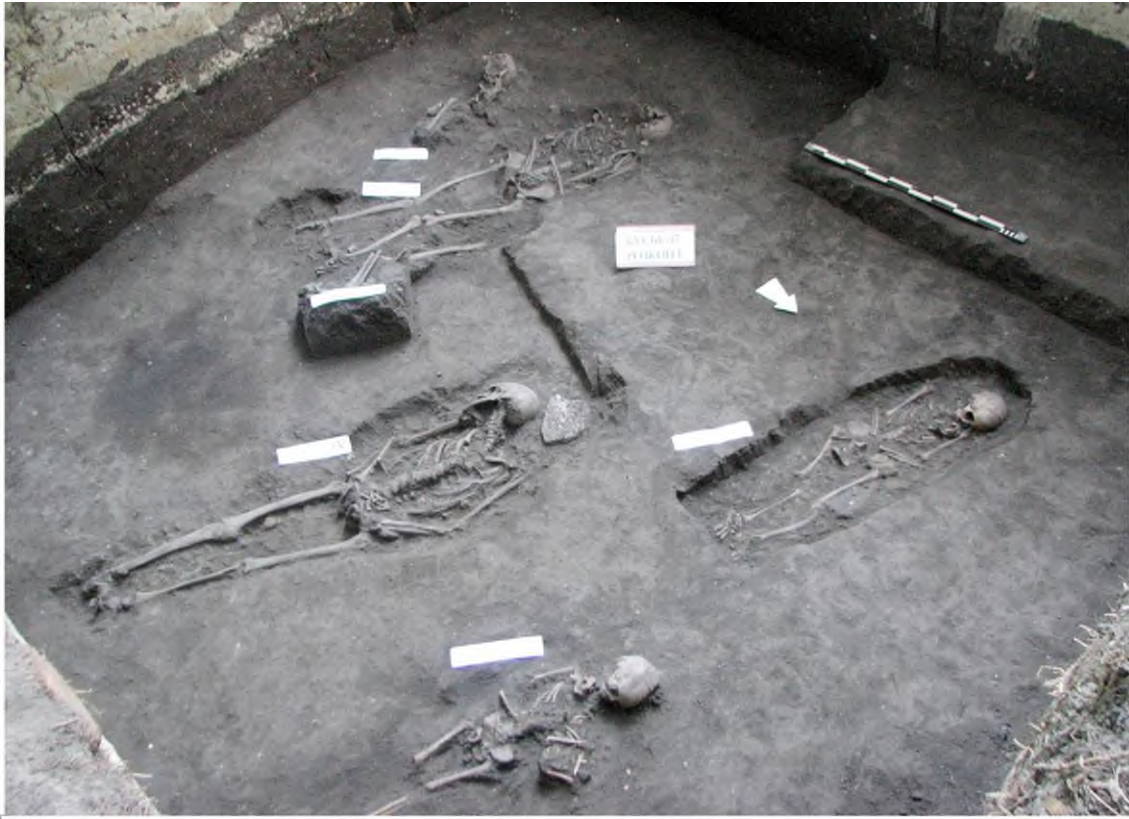

Рис. 4. Мале городище у Буську. Один із ярусів поховань. Розкопки 2017 р.
Fig. 4. Small Hill-fort in Busk. One of the tiers of burials. Excavations in 2017

Зауважимо, що віднайдені поховання фактично ніби маркували контури церкви й не перекривали її долівки (див. рис. 2), як це було, наприклад, у Звенигороді [Гупало, 2014, с. 295–297, рис. 135]. Під час однієї лекції, яку читала молодший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Ірина Луцик у Науковій бібліотеці Львівського університету імені Івана Франка ми почули про те, що нехрещених дітей могли ховати під скапом даху церкви, аби в такий спосіб вони охрещувалися. У цьому контексті цікаво, що під час археологічних розкопок 2019 р. натраплено на рештки дитинки, у якої щойно почали прорізатись кутні зубки (поховання IX/5/19), якраз у місці, де фіксувався край долівки церкви з північного заходу. А у 2021 р. знайдено ще одне поховання (XX/16/21), ймовірно новонародженої дитинки⁷, яке так само було на краю виявлених контурів долівки церкви, але вже з південного сходу (див. рис. 2).

Незважаючи на те, що могили облаштовані навколо церкви та їхній напрямок витриманий за християнським канonom, на їх улаштування могла впливати і т. зв. сезонність, пов'язана з рухом сонця вздовж лінії горизонту. Із приводу цієї теорії дослідники

⁷ Більшість поховань передано на антропологічні дослідження, після яких матимемо точні характеристики похованих, зокрема й зазначених.

неодностайні – є як прихильники [Козак, 2010, с. 22–25], так і опоненти [Волошин та ін., 2014, с. 231].

Серед 62 поховань із могильника на Малому городищі по 20 були зорієнтовані на захід і південний захід, 18 – на північний захід і в 4-х випадках орієнтацію визначити було неможливо. Але навіть, коли ми визначаємо її як південно- чи північно-західну, то фіксуємо певне варіювання азимутів навколо цих напрямків. Зваживши на таку статистику, можемо припускати, що кількість померлих, яких хоронили на Буському кладовищі, протягом року була приблизно однаковою.

Характеристика могил. Контури могильних ям простежено лише в тих випадках, коли окремі поховання врізалися у заповнення заглиблених об'єктів попереднього часу. Так, наприклад, було з похованнями III/2/18 і VI/3/18, коли прямокутні плями від них чітко проглядалися на фоні заповнення заглибленого житла [Довгань, Стеблій, 2019, с. 16–17, рис. 3; 5, Л]. Контури нижніх частин окремих поховальних ям простежено також на рівні материка, наприклад, від могил XIII/7/19, XIV/8/19, XVIII/12/19 (рис. 5). З цієї порівняно незначної інформації випливає, що поховальні ями були прямокутні й сягали в середньому 2 м довжини і 0,6 м ширини. Так, до прикладу, вони виглядали на могильниках Щекотина [Чайка, 2003, с. 14–15] і Пліснеська [Филипчук, 2020, с. 53].

З-поміж усіх розкопаних поховань у 14-ти виявлено рештки дерева. Його локалізація і збереження може вказувати на те, що це були негативи від кришок домовин, представлені тонким прошарком зотлілого дерева (поховання II/1/15, III/2/15, VII/6/15) (рис. 6, 1), або ж рештки у вигляді брунатних обрисів дощок від: кришки (XIV/13/15, XVII/11/19), кришки і бічних стінок (IX/8/15), (див. рис. 6, 2), бічних стінок (II/1/18 і III/2/18) (див. рис. 6, 5, 6), бічної стінки і днища (VIII/6/21), кришки, бічних стінок і днища (X/9/15) (див. рис. 6, 3, 4), днища (XIII/12/15, XV/12/21, XVII/14/21), а також струхлявілі рештки без визначеної конструктивної належності в заповненні⁸ поховання (IV/1/19). Зауважимо, що в декількох могилах знайдено залізні цвяхи. П'ять із них, наприклад, у похованні II/1/21. Їхня довжина сягає 8 см, квадратні (5×5 мм) у перетині, з округлою головкою діаметром 1,5–2 см⁹. Навіть без залишків дерева, дослідники також ідентифікують цвяхи з рештками домовин [Івакін, 2008, с. 70].

За цими даними можна припускати, що померлих на буському кладовищі хоронили у прямокутних, збитих цвяхами, дерев'яних ящиках. Найкраще це демонструє поховання X/9/15, від якого збереглися рештки фактично всієї труни (див. рис. 6, 3, 4) і три цвяхи. Ширина таких домовин, судячи із могил X/9/15, II/1/18 і VI/3/18, могла сягати 40–50 см [Довгань, Стеблій, 2019, с. 16, 17], а довжина відповідала, найімовірніше, зросту померлого.

Відсутність у заповненні могил струхлявілого дерева і цвяхів інколи пояснюють можливістю поховання безпосередньо в ямі, без домовини [Моця, 1993, с. 37; Івакін, 2008, с. 72; Dzieńkowski, 2017, s. 99]. Хоча й зазначають, що дерево, з якого її виготовляли, під дією навколишнього середовища могло швидко згнити [Івакін, 2008, с. 72]. Також археологам відомі конструкції трун, які не передбачали використання залізних цвяхів [Сагайдак, 1991, с. 97–99]. Отож стверджувати чи заперечувати, що на кладовищі в Буську небіжчиків могли хоронити й без домовин не можна – вони могли просто не зберегтися.

Положення рук похованих. Питання тафonomії. Усі дослідники, які публікують матеріали з тих чи тих середньовічних некрополів, обов'язково звертають увагу на положення рук похованого й ретельно їх фіксують. Головно через те, що воно – одна з ознак належності померлого до християнського обряду, а також усталеним індикатором для встановлення відносної хронології поховань.

⁸Через те, що контурів могильних ям не виявлено, під заповненням поховання маємо на увазі той прошарок ґрунту, у якому перебував скелет – від рівня виявлення до горизонту, на якому він лежав.

⁹За польовим щоденником 2021 р. і результатами камерального опрацювання.

Серед 34 буських похованих, у яких вдалося визначити положення рук, у більшості (14) вони були складені на животі. У восьми випадках їх схрещено на грудях, ще у трьох права рука лежала на грудях, а ліва – на животі, у двох – навпаки – ліва – на грудях, а права – на животі. У двох похованих ліва рука була на животі, а права лежала вздовж тіла, ще двох – права – на животі, а ліва – вздовж тіла. У двох скелетів руки були витягнуті вздовж тіла. Цікаво також, що під час досліджень одного з поховань (XI/10/17) ліву руку зафіксовано на животі, а праву – під черепом [Довгань, Стеблій, 2019, с. 18, фото 20, 29].

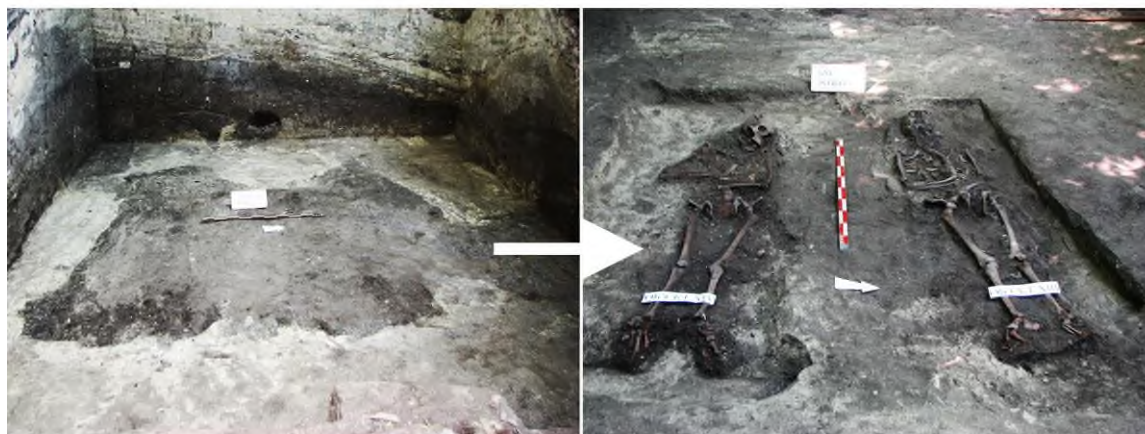

Рис. 5. Мале городище у Буську. Заповнення могильних ям на фоні материка (1 – поховання XVIII/12/19; 2 – поховання XIII/7/19 і XIV/8/19)

Fig. 5. Small Hill-fort in Busk. Filling of burial pits against the background of the mainland (1 – burials XVIII/12/19; 2 – burials XIII/7/19 and XIV/8/19)

Однозначно, що серед виділених восьми укладів рук, частину можна визначити як нетипові, тобто такі, що утворилися внаслідок, як пише Томаш Дзеньковський, «збігу обставин» (наприклад, порушення під час покладання у землю чи посмертних процесів) [Dzieńkowski, 2017, s. 103]. У зв'язку з цим варто звернутися, на нашу думку, до даних антропології. Після консультацій із авторитетною антропологинею-палеопатологом Олександрою Козак

дозволимо собі викласти розширене пояснення процесів і обставин, від яких залежить положення скелета в могилі, зокрема й розташування рук. Передусім, це ритуальні практики з тілом померлого відразу після констатації смерті та при похованні, а також термін від моменту смерті до моменту укладання тіла у домовину або в могилу. Крім цього, важливий вплив на положення людини мають причини й обставити смерті, наприклад, травми та хвороби.

Значну роль у позиції розташування рук відіграють особливості розкладання тіла. Вже за 3 години після смерті в м'язовій системі людини відбуваються зміни, які називають «трупним заляканням». Спочатку цей процес виявляється у скороченні м'язів обличчя, шиї, пальців і досягає максимуму за 12 годин, поширюючись на всі великі суглоби. У результаті злегка згинаються верхні кінцівки в ліктях, а дистальні – у колінних суглобах. За три доби після смерті м'язи знову розслабляються у такому ж порядку.

Розташування скелета в похованні може бути пов'язане з типом поховальних шат, пеленанням тіла, зв'язуванням рук і ніг, підв'язуванням щелепи тощо. Але найперше – з часом поховання. Надати потрібної пози тілу можна лише відразу після смерті або після його розслаблення на третю добу. Якщо поховання відбулося у період «трупного залякання», то початкова поза тіла буде вимушеною і залежатиме від причини смерті. Наприклад, у людини, що загинула у вогні, – скорчена, різко випростана із закинutoю головою – у тих, хто померли від асфіксії або в судомках тощо.

При цьому «найрухливіші», нестабільні, у похованнях, зокрема християнських, – череп і руки. Вихідне положення цих частин тіла традиційне для суспільства – у християнських захороненнях зазвичай голова лежить обличчям догори, а руки схрещені на грудях або на животі. Варіації є радше винятковими й випадковими. Руки можуть бути зв'язаними, щоб убезпечити їх від розповзання після розслаблення м'язів.

Події, що відбуваються з руками та головою далі, залежать від типу поховання та порівняльної швидкості розкладання одягу (савану) або домовини та тіла (зв'язок між кістками), а також від щільності ґрунту, яким засипана могила.

Рухи голови обумовлені швидкістю декомпозиції сухожилів шиї і розкладання подушки під головою, а в подальшому – деревини домовини, якщо така наявна.

Дещо складніші рухи рук. Їхнє положення під час декомпозиції та діагенезу постійно змінюватиметься. Відтак, розташування фаланг пальців і суглобів кистей у схрещеному положенні на грудній клітці чи тазових кістках можуть вказувати на те, що померлим зв'язували руки, натомість зміщення однієї чи обох верхніх кінцівок уздовж тіла – на те, що їх укладали без чіткої фіксації. На положення кінцівок також впливає конституція тіла похованої людини, зокрема ширина грудної клітки, талії, стегон, зайва вага.

У випадку повільного розкладання тіла рідини повільно вступають у реакцію з ґрунтом, якщо такий є у могилі, а пустоти тіла дуже повільно заповнюються ним. Відбувається поступова асиміляція м'яких тканин навколишнім середовищем. У такому разі рухи частин тіла будуть на цьому етапі обмеженими. У більшості випадків подібні процеси відбуваються, якщо тіло покладено просто у землю (без домовини), щільно спеленуте й покладене в тісну домовину, у який мало простору; ґрунт могили сухий і сипучий або мокрий, щільний та глинистий [Duday, 2009, с. 54].

За таких умов під час подальшого розкладання м'яких тканин покладені на груди руки в худорлявої людини можуть залишитися на місці. Що більший об'єм грудей і живота, то більша ймовірність сповзання рук до шиї або живота та тазу (що також залежить від їх початкового розташування).

У випадку швидкого розкладання у порожнинах тіла накопичуються гази, які в певний момент спричиняють вибух. Що в цей момент стається із руками померлого? За умов тісного савану або якщо вони зв'язані – зсуваються; якщо ж є пустота у просторі домовини, поховальній камері або склепі – розлітаються у сторони й розміщуються у випадкових

положеннях. У такому випадку можна спостерігати руки, закинуті вверху, розкинуті в сторони, випростані вздовж тіла або розташовані в будь-якому іншому випадковому положенні.

Рис. 6. Мале городище у Буську. Залишки від дерев'яних домовин: 1 – негатив від кришки домовини; 2 – рештки зотлілих дощок від кришки і бічних стінок; 3, 4 – залишки кришки, бічних стінок і днища; 5, 6 – рештки бічних стінок

Fig. 6. Small Hill-fort in Busk. Remains of wooden coffins: 1 – negative from the coffin cover; 2 – the remains of rotten boards from the cover and side walls; 3, 4 – the remains of the cover, sidewalls, and bottom; 5, 6 – the remains of the side walls

Приклади розташування рук, які можуть бути індикатором вагітності або точніше, великого живота, наведено у статті Мелі Ле Рой та Ейлін Мерфі про поховання IV–XI ст. на території Великої Британії [Le Roy, Murphy, 2020]. Описуючи розташування рук вагітної жінки у ґрунтовому похованні, дослідниці зазначають, що ліва плечова кістка жінки лежала в анатомічному положенні, лікоть було зігнуто під кутом 100°, тому передпліччя виявилось на грудях, а точніше – зверху на грудній клітці.

Завдяки підтримці ребер, що не колапсували ліворуч, воно залишилося нерухомим, а лікоть – зартікульованим. Права частина тіла, куди, очевидно, й було повернуто великий живіт, розкладалася інтенсивніше. Права, яка лежала на правій груді, впала вниз під час декомпозиції до того, як грудна клітка правого боку колапсувала. Як наслідок права рука виявилася випростаною вздовж тіла [Le Roy, Murphy, 2020, р. 222]. Подібні описи подано також для тіла у просторому похованні та кам'яній гробниці.

Дослідження англійських науковиць, як і власний досвід, дають змогу О. Козак стверджувати, що положення рук у похованнях – дуже варіативне та складне явище, яке залежить від численних обставин і не може трактуватися однозначно як культурний або хронологічний індикатор.

Такі висновки колег-антропологів, на нашу думку, треба враховувати й визнати, що вже під час польових досліджень давніх некрополів, зокрема й християнських, обов'язковою є участь антропологів.

З урахуванням зазначеного, вважаємо, що на Малому городищі навмисними, продиктованими християнським каноном¹⁰, є положення рук, при яких їх було або схрещено на грудях, або укладено на животі. До нетипових (ненавмисних) укладів можна віднести положення, при яких одна рука – на грудях, а друга – на животі (обидві могли бути на грудях), одна – на грудях або животі, а друга – вздовж тіла (обидві могли бути на грудях/животі) тощо. Відкритим залишається питання про похованого з однією рукою під головою: чи це зроблено зумисно з якоюсь символічною метою, чи сталося внаслідок того, що людина померла в такій позі?

«Кам'яні подушки у похованнях». Одна з особливостей середньовічного поховального обряду на давньоруських землях – т. зв. кам'яна подушка. Подібну практику в декількох варіантах зафіксовано й на буському кладовищі (17 випадків). Передусім зауважимо, що в шести випадках як «кам'яну подушку» використано долівкову полив'яну плитку з підлоги церкви, яка вже на той час, як випадає здогадуватися, занепала (поховання II/1/15, VI/5/15, XXIV/19/15, V/2/19, XVII/11/19, IV/2/21, VI/4/21) (рис. 7, 1). Цікаво при цьому й те, що, крім плитки під головою, у похованнях V/2/19, XVII/11/19 і IV/2/21, її знайдено між ступнями ніг. А в похованнях VII/6/15 та II/1/21 – тільки в ногах. До слова, долівкову плитку з церкви виявлено також у засипі могилярних ям 9 поховань – у кількості від 1 до 11 (рис. 8).

Окрім плиток, у буських похованнях знайдено і звичайне, переважно плоске, каміння (див. рис. 7, 2–4): під головою (могили IV/III/17, XII/11/17 та XVIII/12/19), під головою і в ногах (XI/10/15 і VII/5/21) та тільки в ногах (поховання XIV/11/21). Нетиповими виглядають у цьому випадку поховання VII/6/17, де в ногах була «плитка» з материкової глини розмірами $\approx 15 \times 10 \times 3$ см (див. рис. 7, 5) і поховання XVI/13/21, у якому з одного боку від голови був злиток криці(!)¹¹, а з другого – звичайний камінець (див. рис. 7, 6). Під ліктем одного з померлих (могила XXIV/19/15) і в «перепохованні» III/2/15 знайдено також частини жорнових каменів.

Як бачимо, фактично у третині виявлених на Малому городищі поховань маємо справу зі спеціально, переважно у якості «кам'яних подушок», покладеним камінням чи долівковою плиткою із церковної підлоги. Серед найближчих до Буська могилярників подібну практику

¹⁰ Про це детальніше свого часу написав Володимир Кучкін [Кучкін, 1967, с. 291–295].

¹¹ У похованні на Плісеському городищі в 1970 р. Р. Багрій розкопав скелет підлітка, у якому поблизу голови зліва лежало шість шматків залізного шлаку [Филипчук, 2020, с. 34].

зафіксовано у Звенигороді на цвинтарі в ур. Острови [Гупало, 2014, с. 414] та Пліснеську [Филипчук, 2020, с. 49–50]. У літературі предмета йдеться про значний ареал такого явища.

Для його пояснення дослідники традиційно звертаються до публікації Миколи Макарова за 1981 р., у якій практику покладання переважно плінфи, а також плиток і каміння, під голови небіжчиків він потрактував як вияв аскетизму та праведного життя похованого [Макаров, 1981, с. 113]. Відповідно серед дослідників закріпилася тенденція пов'язувати такі поховання із чернечими [Томенчук, 2005, с. 36]. На належність могил із камінням у головах монахам вказував і Я. Пастернак [Пастернак, 1986, с. 161]. Останнім часом домінує позиція, що в такий спосіб облаштовані поховання могли належати, за словами Радослава Лівоха, «*як ченцям, так і релігійно заангажованим мирянам*» [Liwoch, 2010, s. 96; Пивоваров, 2006, с. 168; Филипчук, 2020, с. 51].

Супровідний інвентар. Більшість із розкопаних могил безінвентарні. Тільки біля п'яти небіжчиків виявлено предмети, котрі без сумніву можна визнати поховальним інвентарем.

Скляну червоно-коричневу непрозору кільцеву навиту намистину із трьома біло-жовтими вічками, утвореними накладними нитками скла (рис. 9, 2), знайдено в похованні XV/14/15.

Ще одну круглу зонну навиту намистину з жовтого прозорого скла діаметром 12 мм знайдено в могилі V/2/19 (див. рис. 9, 4). У цьому ж таки похованні була частина витого двоколірного (чорний із кавовим) скляного браслета (див. рис. 9, 5). З цієї могили походить і підпрямокутна бурштинова пластина розмірами 3,4×5×1,2 см (див. рис. 9, 3).

У похованні XVII/11/19, біля черепа справа, знайдено д्रो́тоне срібне скроневе кільце з кінцями, що заходять один за одного в півтори оберти (див. рис. 9, 7).

Ще одне бронзове скроневе S-подібне кільце діаметром 2,1 см супроводжувало похованого II/1/21 (див. рис. 9, 8). У нього ж на фаланзі середнього пальця правої руки знайдено сильно знищений корозією білоновий(?) витий перстень (див. рис. 9, 9).

З поховання XIII/10/21 походить частина погано збереженої бронзової поясної пряжки (див. рис. 9, 10). Її рештки показують, що це міг бути двочастинний п'ятикутний виріб із чотирма виступами, прикрашеними заглибленими точками. Зазвичай у таких пряжок прикрашена і сама рамка.

Ще чотири артефакти походять із культурного шару могильника. Оскільки контурів поховальних ям, як уже зазначено, зафіксувати не вдалося, можна припускати, що розшукані речі могли належати котро́мусь із похованих. Це, зокрема, навита округла в перетині бочковидна безколірна намистина діаметром 15 мм із конусним отвором діаметрами відповідно 2 мм і 4 мм (див. рис. 9, 1), витий перстень із двох скручених бронзових дротин з обрубаними кінцями, що заходять один на одного (див. рис. 9, 11), частина скляного витого браслета синього кольору (збережена довжина – 4,1 см, діаметр у перетині – 7 мм) (див. рис. 9, 6) та мергелеве біконічне пряслице, на одній із граней якого вирізано 3 кириличні літери «АНН», а по ребру й на другій грані – рядки, утворені 12-ма ямками (див. рис. 9, 12).

Усі віднайдені у якості супровідного інвентарю артефакти, а також ті, що могли його становити, відносяться до стандартних виробів, достатньо поширених на галицько-волинських територіях. Їх детально описано в публікаціях, зокрема й тих, де вони виступають у якості супровідного інвентарю в похованнях [Ляска, 2017, с. 175; Прищепа, 2018, с. 296].

Для **датування** некрополя із Малого городища маємо декілька груп даних.

Стратиграфія. Нижню стратиграфічну позицію могильника визначає горизонт середньовічного поселення княжої доби XI – початку XII ст. Власне в заповнення котловану одного із заглиблених жител (об'єкт IV 2018 р.), датованого за інсінтим матеріалом (частиною горщика, що стояв у спеціальній ямці біля печі) XI ст. було вкопано поховання III/2/18 і VI/III/18 [Довгань, Стеблій, 2019, с. 16–18, рис. 4, І; 5, І, фото 19]. А котлован другого заглибленого житла XI – початку XII ст. (об'єкт XX 2019 р.) – частково перекритий глиняною підсіпкою, на якій лежала керамічна підлога церкви, та врізалися поховання XVI/9/19 і

XVII/11/19 [Довгань, Стеблій, 2021, с. 27–29, рис. 3, 4, 11, фото 58–68]. Логічно, що до моменту зведення церкви і постання навколо неї цвинтаря мав минути певний час, коли заглиблені частини жител знівелювалися.

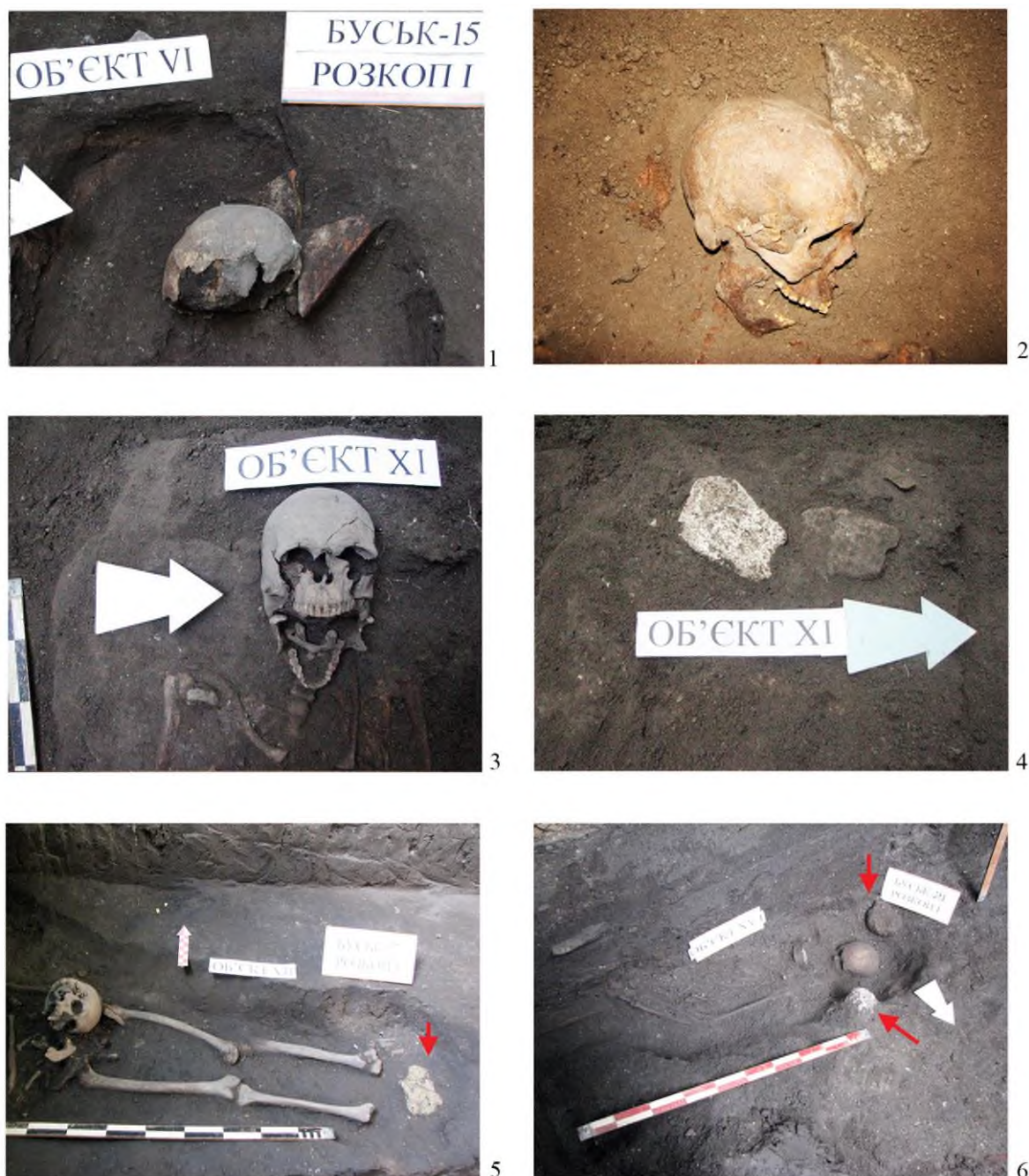

Рис. 7. Мале городище у Буську. «Кам'яні подушки»: 1 – долівкові полив'яні плитки під головою; 2 – камінь зліва під головою; 3 – череп лежить прямо завдяки кам'яній подушці з обидвох боків голови; 4 – «кам'яна подушка»; 5 – «плитка» із материкової глини у ногах небіжчика; 6 – кричний злиток під головою похованого

Fig. 7. Small Hill-fort in Busk. «Stone pillows»: 1 – full glazed tiles under the head; 2 – a stone on the left under the head; 3 – the skull lies directly thanks to a stone pillow on both sides of the head; 4 – «stone pillow»; 5 – «tile» of continental clay at the feet of the deceased; 6 – screaming ingot under the head of the buried

Щодо горішньої стратиграфічної позиції, то її визначає горизонт стіжкового городища, зокрема деструкції його валу, який перекрив і частину поховань, рештки згорілої житлової вежі (умовно закритий комплекс) та рухомий матеріал із неї: фрагменти керамічного посуду, монета-парвус, шпори з досить чіткими хронологічними реперами, які вказують на другу половину XIV – початок XV ст.¹² Таке його датування корелюється і з історичними даними. Йдеться про те, що від 1390-х років до 1462 р. Буськ належав до володінь мазовецького князя Земовита IV і його нащадків [Коструба, 1989, с. 97–98; Janeczke, 1993, s. 221–223; Войтович, 1996, с. 120]. На нашу думку, якраз у контексті інноваційної землевласницької політики цього володаря, напливу мазовецької шляхти [Janeczke, 1993, s. 79, 114, 120–122] варто розглядати і постання на території Буська (не раніше 1390-х років) середньовічного рицарського двору, який дійшов до нашого часу у вигляді стіжкового городища.

Із цього випливає, що могильник на території Малого городища міг існувати не довше, ніж до середини – третьої чверті XIV ст. Із сучасного морально-етичного погляду, сумнівним виглядає спорудження городища на цвинтарі – його будівничі, можна припускати, вже не бачили слідів цього некрополя. Погоджуємося, звичайно, із В. Петегіричем (зрештою, ми це розуміли від початку виявлення полив'яних плиток від керамічної підлоги в засипці поховальних ям і під головами небіжчиків у 2015 р.) у тому, що ховати померлих на Малому городищі продовжували і після того, як церкви вже не було [Петегірич, 2020а, с. 300]. Цікаво, щоправда, зауважити, що й після занепаду храму на його ділянці померлих не хоронили¹³. Це засвідчено під час археологічних досліджень 2019 р. і 2021 р., коли було віднайдено рештки долівки церкви та встановлено, що поховання ніби маркували її периметр (див. рис. 2). Тим часом, як у межах деструкції церкви Святої Параскевії П'ятниці у Звенигороді, яку ми вважаємо найближчою аналогією до буської, розкопано 14 поховань із долівковими полив'яними плитками в засипці могильних ям (!) [Гупало, 2010, с. 212–213].

Керамічний матеріал із горизонту могильника. У культурному шарі некрополя знайдено порівняно незначну кількість фрагментів керамічного посуду – декілька уламків ліпного і трохи більше кружального княжої доби. Більшість фрагментів вінець кружальних горщиків належить до типу II за Маріанною Малевською і датується кінцем X – початком XII ст., а головню XI ст. [Малевская-Малевич, 2005, с. 33, рис. 9]. У цьому ж таки горизонті віднаходимо і фрагменти горщиків типу III (вид а і б), датованих в основному XI – першою половиною XII ст. [Малевская-Малевич, 2005, с. 33, 35, рис. 10, 1а, 4]. Знайдено також декілька фрагментів вінець горщиків типу V (вид а), які з'явилися у середині/наприкінці XI ст., домінували у XII ст. і поступово занепали в першій половині XIII ст. [Малевская-Малевич, 2005, с. 37, рис. 12, 1а]. Зважаючи на те, що поховання порушували давні поселенські прошарки, вважаємо, що керамічні рештки в горизонт могильника потрапили внаслідок перевідкладення культурного шару. Версія про те, що на могильнику могли відбуватися якісь ритуальні дії, пов'язані, наприклад, із розбиванням посуду [Dzik, 2003, s. 45–47], видається менш імовірною, навіть тому, що його уламки сильно фрагментовані й під час їхнього опрацювання не вдалося знайти хоча б кількох фрагментів однієї посудини.

У хронологічному ж контексті це може свідчити про те, що могильник, а також і церква на Малому городищі, постав не раніше другої половини XII ст.

12 У недавній статті [Довгань, Стеблій, 2019] хронологію стіжкового городища – кінець XIII – початок XIV ст. – ми визначали за результатами археологічних досліджень 2015–2018 рр. та аналогіями і подібних пам'яток на території Польщі.

13 Можливо, такі речі варто пов'язувати і давньоруським канонічним правом: «*Идеже, тако же рече преставляюта древаны церкы и ины на том мѣстѣ не поставляюта, мѣсто въ немже ѿтарь, идеже таина творашесѣ, ѿградити и неприкосновено хранити, ѡко сваещ и честно югда не ѡнужа сващеньє приимаху и нечестнѣ сватаѣа попираюта*» [Памятники, 1880, стлб. 6]. А можливо, і тим, що після занепаду церкви (причини шукаємо), померлих хоронили ще недовго, і ділянку, на якій стояла церква, було ще добре видно.

Рис. 8. Мале городище у Буську. Долівкові полив'яні плитки у засипці поховальної ями
Fig. 8. Small Hill-fort in Busk. Floor glazes tiles in the backfill of the burial pit

Звернімося ще раз до питання укладення рук померлого як своєрідного хроноіндикатора. Про т. зв. нетипові положення мовилося вище. Тепер же спробуємо спростувати або підтвердити висновки Гелени Цоль-Адамікової про те, що поховання із руками, схрещеними на животі, часово раніші, ніж на грудях [Zoll-Adamikowa, 1971, s. 51–53]. Для об'єктивності ми перевірили уклади рук у похованнях, які перекривалися. Вийшло, що в похованого Х/9/15 руки було схрещено на грудях, а у ХХІ/18/15, який лежав під ним, – на животі. Так само з похованими ІІ/1/15 (груді) й ХV/14/15 (живіт)¹⁴. Використовувати горизонтальну стратиграфію для того, щоб перевірити уклади рук у похованих на одному горизонті некоректно, оскільки немає контурів могильних ям.

Визнаючи тезу Г. Цоль-Адамікової про те, що уклад рук на животі раніший, а на грудях – пізніший, не можемо погодитися із В. Петегиричем у тому, що буські поховання з руками, укладеними на животі, треба датувати ХІІІ ст., а з руками на грудях – ХІV ст., оскільки, з покликанням на вказану дослідницю, «це підтверджує аналіз великої кількості захоронень на різних територіях» [Петегирич, 2020а, с. 296]. Аналізуючи матеріали зі середньовічного могильника в Чернічині поблизу Грубешува, Т. Дзеньковський зазначає, що поховання із руками, укладеними на животі, з'явилися у Х/ХІ – першій половині ХІ ст. і наймасовіше виступали у ХІІ ст., а найпізніші (на грудях) датуються із ХІІІ ст. [Dzieńkowski, 2017, s. 104]. У ще одному дослідженні той же дослідник констатує, що на могильнику в центральній частині

¹⁴ Ще у кількох випадках, коли поховання перекривали одне одного, в обох похованнях руки були або на грудях (V/2/19 і ХІІІ/7/19; VI/3/21 і VIІ/5/21), або на животі (ХVІ/13/21 і ХV/12/21).

сучасного Холма поховання з укладами рук на грудях можна датувати від середини XIII ст., натомість з укладеними на животі – раніші або ж одночасові з ними [Dzieńkowski, 2010, s. 121]. З цього випливає, що датування за положенням рук небіжчиків у кожному конкретному випадку варто корелювати з іншими даними.

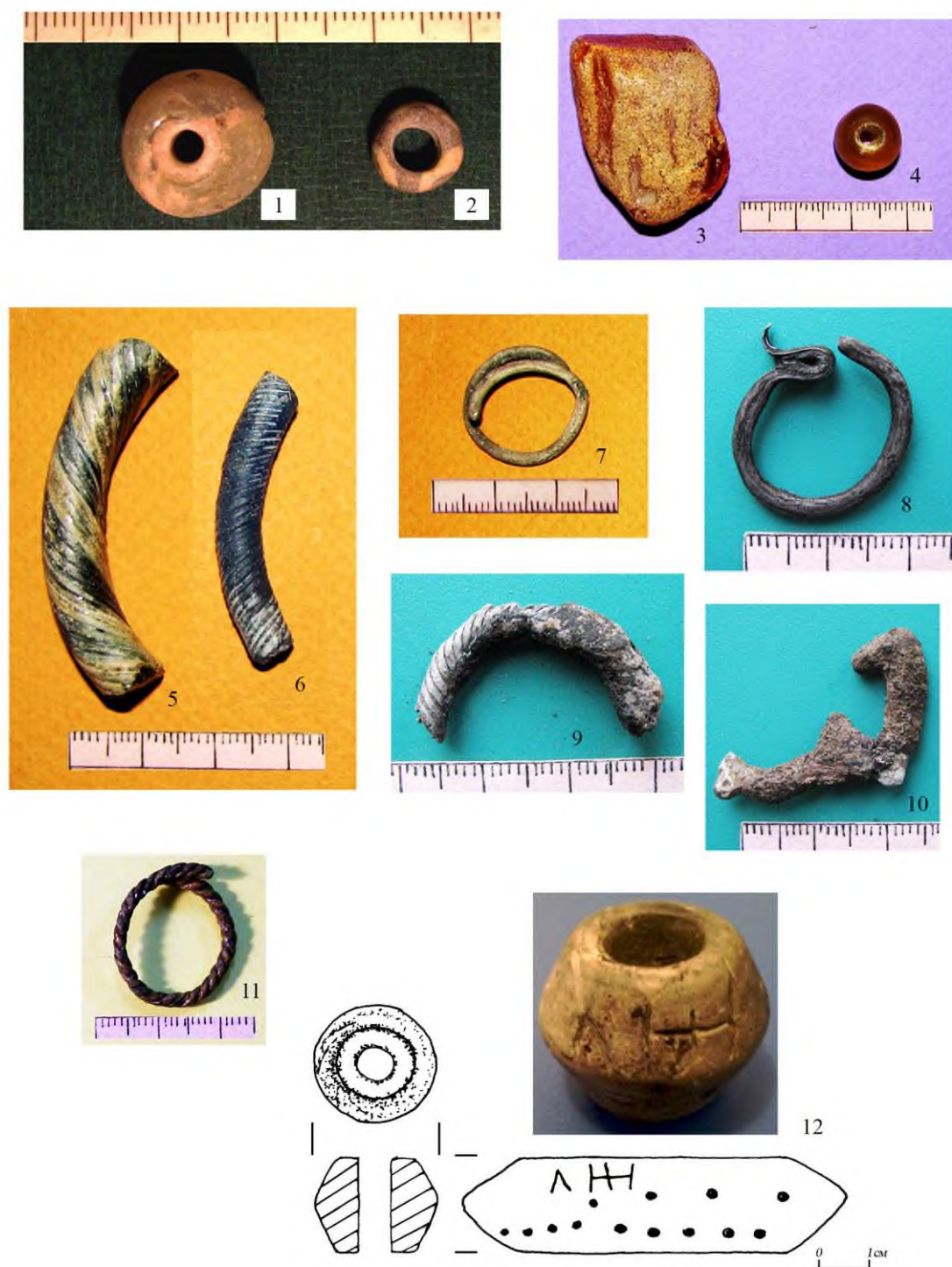

Рис. 9. Мале городище у Буську. Супровідний інвентар із поховань
Fig. 9. Small Hill-fort in Busk. Accompanying inventory from burials

Нечисельний супровідний інвентар (дві скляні намистини, частина скляного браслета, два скроневі кільця, частина білоногового персня) і ті речі, що, найімовірніше, могли до нього належати (ще одна намистина, ще один бронзовий перстень і ще одна частина скляного браслета, а також мергелеве пряслице) мають доволі широкий хронологічний діапазон побутування, зазвичай визначений XII–XIII ст., зокрема й на Волині та в Галичині [Гупало, 2010, с. 209; Прищепа, 2018, с. 297]. Можемо хіба акцентувати увагу на срібному скроневому S-подібному кільці з поховання II/1/21. За діаметром – 2,1 см – воно належить до «невеликих», і, згідно із Б. Прищепою, хронологічно визначається XI–XII ст. [Прищепа, 2018, с. 296–297]. Тоді виглядає, що поховання, з якого воно походить, облаштоване десь у XII ст.

Зіставлення усієї інформації дає можливість констатувати, що період функціонування некрополя на Малому городищі в Буську, тобто час, упродовж якого тут хоронили людей, можна визначати другою половиною XII – XIII/першою половиною XIV ст. Нижню хронологічну межу забезпечують об'єкти з ранішого поселення XI – початку XII ст., а верхню – горизонт стіжкового городища кінця XIV ст. – «мінус» час (40–50 років), протягом якого знівелювалися залишки цвинтаря. Опосередковано таке датування можуть підсилити й історичні відомості. Цілком можливо, що церква на Малому городищі, а навколо неї і цвинтар, постала після того, як Бужеськ було приєднано до галицьких володінь між 1169 р. і 1173 р. [Ляска, 2016, с. 28]. Її деструкції, а також морфологічні особливості долівкових полив'яних плиток, сигналізують про подібність до галицьких архітектурних традицій, засвідчених, наприклад, у залишках звенигородської церкви Святої Параскеви П'ятниці, спаленої 1241 р. [Гупало, 2010, с. 212], та Олешківської ротонди XII – першої половини XIII ст. [Томенчук, 2005, с. 212].

Отже, детальний аналіз усіх виявлених упродовж п'яти археологічних сезонів поховань дав підстави стверджувати, що на території Малого городища в Буську розташований приміський християнський прицерковний цвинтар другої половини XII – першої половини XIV ст. Мовою археології – ґрунтовий інгумаційний могильник. На це вказують традиційні для таких пам'яток маркери: головно західна орієнтація могил, ритуал захоронення – тілопокладення на спині з руками, схрещеними на животі або на грудях. «Кам'яні подушки» і «перепоховання» також не суперечать атрибуції виявленого кладовища як християнського. Нечисленний супровідний матеріал аналогічний до знайденого у синхронних похованнях на суміжних теренах. Так, кладовище давнього Бужеська за поховальним обрядом дуже подібне до прицерковних кладовищ з інших міст Галицької і Волинської земель. Їхня синхронізація вкотре підтверджує тезу про те, що активне впровадження християнської релігії та значне посилення позицій Церкви на зазначених доцільно відносити до XII ст.

Завдяки польовим дослідженням виявилось також, що у другій половині XII – першій половині XIV ст. ділянка сучасного Малого городища належала до приміської території і становила своєрідний сакральний простір в історичному ландшафті давнього Бужеська.

Авторський внесок. НС: вироблення концепції та методики дослідження, написання, редагування, пошук і відбір аналогій. НС та ПД: керували польовими археологічними дослідженнями. ПД: фото, редагування.

Декларація щодо конфлікту інтересів. Автори заявляють, що в них немає наявного конфлікту наукових і фінансових інтересів чи особистих вигод, отриманих від третіх осіб, які могли би вплинути на дослідження, результати яких наведено у статті.

Подяки. Автори висловлюють подяку старшому науковому співробітнику відділу біоархеології Інституту археології НАН України Олександрі Козак за фахові ґрунтовні (письмові) консультації щодо тафonomії людини.

ЛІТЕРАТУРА

- Войтович, Л. (1996). Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів.
- Волошин, М., Піотровський, М., Фльоркевіч, І., Грохецький, К. (2014). Комплекс городища в Чермно: підсумки археологічних досліджень у 2013 році. Поселення і могильник Чермно-3 (археологічний аналіз). *Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету, 7. Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації*, 226–260.
- Гупало, В. (2010). Ранньосередньовічні могильники Звенигорода: проблема періодизації і хронології. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 13, 205–218.
- Гупало, В. (2014). Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII ст. (соціоісторична реконструкція). Львів.
- Довгань, П. (2008). Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження. *Вісник Інституту археології*, 3, 136–195.
- Довгань, П., Стеблій, Н. (2017). *Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2015 році*. Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. Львів.
- Довгань, П., Стеблій, Н. (2018). *Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2017 році*. Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. Львів.
- Довгань, П., Стеблій, Н. (2019). *Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2018 році*. Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. Львів.
- Довгань, П., Стеблій, Н. (2021). *Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2019 році*. Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. Львів.
- Івакін, Г. (2008). Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI–XIII ст.). *Археологія*, 3, 60–75.
- Козак, О. (2010). *Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії*. Київ.
- Корчинский, О., Петегирич, В. (1988). Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье. *Археологические открытия 1986 г.*, 289–290.
- Коструба, Т. (1989). *Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року*. Нью-Йорк, Торонто.
- Кучкин, В. (1967). Захоронение Ивана Грозного и русский средневековый погребальный обряд. *Советская археология*, 1, 289–295.
- Ляска, В. (2013). Поховальні комплекси княжої доби у верхів'ях Західного Бугу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 17, 169–192.
- Макаров, М. (1981). Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей. *Советская археология*, 2, 111–116.
- Малевская-Малевич, М. (2005). *Керамика западнорусских городов X–XIII вв.* Санкт-Петербург.
- Моця, О. (1993). *Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ.
- Памятники древне-русского канонического права.* (1880). Часть I (Памятники XI–XV в.). Санктпетербургъ.
- Пастернак, Я. (1986). Праісторичні та княжі часи Белзької землі у світлі археології. *Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник*, 1. (149–164). Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто.
- Петегирич, В. (2001). Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів. 199–209.
- Петегирич, В. (2020a). Від язичництва до християнства: трансформація поховального обряду і релігійних вірувань у населення Верхньої Надбужанщини в добу раннього середньовіччя. *Духовна*

культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми) (с. 276–318). Львів.

Петегирич, В. (2020b). Початки християнства і проблема християнсько-язичницького синкретизму в Перемишльській землі XI–XIII ст. *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)* (с. 353–381). Львів.

Пивоваров, С. (2006). *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра*. Чернівці: Зелена Буковина.

Прищеп, Б. (2018). Ґрунтові поховання періоду Київської Русі в басейні ріки Горинь. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, 278–303. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-278-303>

Ратич, О. (1957). *Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР*. Київ: Наукова думка.

Сагайдак, М. (1991). *Давньокиївський поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології*. Київ: Наукова думка.

Стеблій, Н., Довгань, П. (2019). Археологічні ознаки церкви княжої доби на території літописного Бужська (за матеріалами досліджень 2015–2018 років). *Княжа доба: історія і культура*, 13, 85–92.

Томенчук, Б. (2005). Олешківська ротонда. *Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст.* Івано-Франківськ.

Томенчук, Б. (2006). *Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація*. Івано-Франківськ.

Филипчук, А. (2020). *Археологія християнських некрополів літописного Пліснеська*. Львів: Растр-7.

Чайка, Р. (2003). *Княже місто Щекотин*. Львів.

Ягодинська, М. (2012). Поховальні пам'ятки Західного Поділля X–XIII ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 16, 219–283.

Dudaj, H. (2009). *The Archaeology of the Dead. Lectures in Archaeothanatology*.

Dzieńkowski, T. (2010). Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami szkieletowymi ziemi chełmskiej. «*In silvis, campis et... urbe*». *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu Polsko-Ruskim*. 113–125.

Dzieńkowski, T. (2017). Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe i późnośredniowieczna osada wiejska. W A. Hychała (red.). *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań archeologicznych w latach 1981–1985*. (94–189).

Dzik, M. (2003). Przyczynek do problematyki badawczej fragmentów naczyń ceramicznych znajdujących na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach szkieletowych mazowsza (pl. 11–14). *Światowit*, V(XIVI, B), 45–52.

Florek, M. (2009). Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Wieprza i Bugu we wczesnym średniowieczu. *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin. 53–72.

Jakimowicz, R. (1934). Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chobrego w świetle archeologii (Próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia). *Rocznik Wołyński*. Wydany staraniem Wołyńskiego zarządu okręgu związku nauczycielstwa Polskiego, 3, 10–103 i 11 tabl.

Janeczek, A. (1993). *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warszawa.

Le Roj, M., Murphy, E. (2020). Archaeothanatology as a Tool for Interpreting Death During Pregnancy: A Proposed Methodology Using Examples from Medieval Ireland. In Gowland, R. and Halcrow, S. (eds.). *The Mother-Infant Nexus in Anthropology: Small Beginnings, Significant Outcomes*. New York: Springer. 211–234.

Liwoch, R. (2010). Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy. «*In silvis, campis et... urbe*». *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu Polsko-Ruskim*. 89–100.

Zoll-Adamikowa, H. (1971). *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Cz. II. Analiza*. Wrocław.

REFERENCES

- Voitovych, L. (1996). *Udilni kniazivstva Riurykovychiv i Hedyminovychiv u XII–XVI st.* Lviv (in Ukrainian).
- Voloshyn, M., Piotrovskiy, M., Florkevich, I., & Grokhetskyi, K. (2014). Kompleks horodyshcha v Chermno: pidsumky arkeolohichnykh doslidzhen u 2013 rotsi. Poselennya i mohylnyk Chermno-3 (arkheolohichniy analiz). *Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats. Istoryko-kraieznachy muzei m. Vynnyky, Instytut arkeolohii Zheshivskoho universytetu, 7: Kultovi ta pokhvalni pamiatky u Vislo-Dniprovskomu rehioni: problemy interpretatsii*, 226–260 (in Ukrainian).
- Hupalo, V. (2010). Rannoserednovichni mohylnyky Zvenyhoroda: problema periodyzatsii i khronolohii. *Lviv University Archaeology Studies*, 13, 205–218 (in Ukrainian).
- Hupalo, V. (2014). *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI–XIII st. (sotsioistorychna rekonstruktsiia)*. Lviv (in Ukrainian).
- Dovhan, P. (2008). Buskyi arkeolohichniy kompleks: stan ta perspektyvy doslidzhennia. *Proceeding of the Institute of Archaeology Lviv University*, 3, 136–195 (in Ukrainian).
- Dovhan, P., & Stebliy, N. (2017). *Zvit pro arkeolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2015 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. Lviv (in Ukrainian).
- Dovhan, P., & Stebliy, N. (2018). *Zvit pro arkeolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2017 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. Lviv (in Ukrainian).
- Dovhan, P., & Stebliy, N. (2019). *Zvit pro arkeolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2018 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. Lviv (in Ukrainian).
- Dovhan, P., & Stebliy, N. (2021). *Zvit pro arkeolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2019 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. Lviv (in Ukrainian).
- Ivakin, H. (2008). Khrystyianskyi pokhvalnyi obriad naselennia davnoruskoho Kyieva (XI–XIII st.). *Arheologia*, 3, 60–75. (in Ukrainian).
- Kozak, O. (2010). *Kyiany kniazhoi doby. Bioarkheolohichni studii*. Kyiv (in Ukrainian).
- Korchinskiy, O., & Petegirich, V. (1988). Izucheniye drevnerusskikh gorodishch v Prikarpat'ye. *Arkheologicheskkiye otkrytiya 1986 g.*, 289–290 (in Russian).
- Kostruba, T. (1989). *Belz i Belzka zemlia vid na[davnishykh chasiv do 1772 roku]*. Niu-York, Toronto (in Ukrainian).
- Kuchkin, V. (1967). Zaxoronenie Ivana Groznogo i russkij srednevekov'yj pogrebal'ny'y obryad. *Sovetskaya arxeologiya*, 1, 289–295 (in Russian).
- Liaska, V. (2013). Pokhvalni komplekxy kniazhoi doby u verkhivakh Zakhidnoho Buhu. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17, 169–192 (in Ukrainian).
- Lyaska, V. (2016). Vid pleminnoho soiuzu do kniazivskoho udilu: Buzheska volost u serednovichchi. *Visnyk of the Lviv University. Historical series*, 52, 11–52 (in Ukrainian).
- Makarov, M. (1981). Kamenny'e podushki v pogrebeniyax drevnerusskix gorodskix nekropolej. *Sovetskaya arxeologiya*, 2, 111–116 (in Russian).
- Malevska-Malevich, M. (2005). *Southwest russian towns ceramik of 10th–13th centuries*. St.-Petersburg (in Russian).
- Motsya, O. (1993). *Naselennia Pivdenno-Ruskykh zemel IX–XIII st. (za materialamy nekropoliv)*. Kyiv (in Ukrainian).
- Pamyatniki drevne-russkago kanonicheskogo prava*. (1880). Chast' I (Pamyatniki XI–XV v.). Sanktpeterburg' (in Russian).
- Pasternak, Ya. (1986). Praistorychni ta kniazhi chasy Belzkoj zemli u svitli arkeolohii. *Nadbuzhanshchyna, Sokalshchyna, Belzchyna, Radekhyshchyna, Kaminechchyna, Kholmshchyna i Pidliashshya. Istorychno-memuarnyy zbirnyk*, 1. (149–164). Niu-York; Paryzh; Sidney; Toronto (in Ukrainian).

Petehyrych, V. (2001). Pochatky Belza i Buska ta formuvannia yikh sotsialno-topohrafichnoi struktury v X–XIV st. *Halychyna ta Volyn u dobu serednovichchia: Do 800-richchia z dnia narodzhennia Danyla Halytskoho*. Lviv. 199–209 (in Ukrainian).

Petehyrych, V. (2020a). Vid yazychnytstva do khrystyianstva: transformatsiia pokhovalnoho obriadu i relihiinykh viruvan u naselennia Verkhnoi Nadbuzhanshchyny v dobu rannoho serednovichchia. *Dukhovna kultura naselennia Prykarpattia, Volyni i Zakarpattia vid naidavnishykh chasiv do serednovichchia (vybrani problemy)* (276–318). Lviv (in Ukrainian).

Petehyrych, V. (2020b). Pochatky khrystyianstva i problema khrystyiansko-yazychnytskoho synkretyzmu v Peremyslskii zemli XI–XIII st. *Dukhovna kultura naselennia Prykarpattia, Volyni i Zakarpattia vid naidavnishykh chasiv do serednovichchia (vybrani problemy)* (353–381). Lviv (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2006). *Serednovichne naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna (in Ukrainian).

Pryshchepa, B. (2018). Gruntovi pokhovannia periodu Kyivskoi Rusi v baseini riky Horyn. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 22, 278–303. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-278-303> (in Ukrainian).

Ratych, O. (1957). *Drevnoruski arkheolohichni pamiatky na terytorii zakhidnykh oblastei URSR*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Sahaidak, M. (1991). *Davnokyivskiy podil: Problemy topografii, stratyigrafii, khronolohii*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Steblii, N., & Dovhan, P. (2019). Arkheolohichni oznaky tserkvy kniazhoi doby na terytorii litopysnoho Buzhska (za materialamy doslidzhen 2015–2018 rokov). *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 13, 85–92 (in Ukrainian).

Tomenchuk, B. (2005). *Oleshkivska rotunda. Arkheolohiia derevianych khramiv Halytskoi zemli XII–XIII st.* Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Tomenchuk, B. (2006). *Arkheolohiia nekropoliv Halycha i Halytskoi zemli. Oderzhavlennia. Khrystyianizatsiia*. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Fylypchuk, A. (2020). *Arkheolohiia khrystyianskykh nekropoliv litopysnoho Plisneska*. Lviv: Rastr-7 (in Ukrainian).

Chayka, R. (2003). *Kniazhe misto Shchekotyn*. Lviv (in Ukrainian).

Yahodyn'ska, M. (2012). Pokhovalni pamiatky Zakhidnoho Podillia X–XIII st. *Lviv University Archaeology Studies*, 16, 219–283 (in Ukrainian).

Dudaj, H. (2009). *The Archaeology of the Dead. Lectures in Archaeothanatology* (in English).

Dzięnkowski, T. (2010). Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami szkieletowymi ziemi chełmskiej. “*In silvis, campis et... urbe*”. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu Polsko-Ruskim*. 113–125 (in Polish).

Dzięnkowski, T. (2017). Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe i późnośredniowieczna osada wiejska. W A. Hyrczał (red.). *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczyne w świetle badań archeologicznych w latach 1981–1985*. (94–189) (in Polish).

Dzik, M. (2003). Przyczynek do problematyki badawczej fragmentów naczyń ceramicznych znajdujących na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach szkieletowych mazowsza (pl. 11–14). *Światowit*, V (XVI, B), 45–52 (in Polish).

Florek, M. (2009). Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Wieprza i Bugu we wczesnym średniowieczu. *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin. 53–72 (in Polish).

Jakimowicz, R. (1934). Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chobrego w świetle archeologii (Próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia). *Rocznik Wołyński*. Wydany staraniem Wołyńskiego zarządu okręgu związku nauczycielstwa Polskiego, 3, 10–103 i 11 tabl. (in Polish).

Janeczek, A. (1993). *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warszawa (in Polish).

Le Roj, M., & Murphy, E. (2020). Archaeothanatology as a Tool for Interpreting Death During Pregnancy: A Proposed Methodology Using Examples from Medieval Ireland. In Gowland, R. and Halcrow, S. (eds.). *The*

Mother-Infant Nexus in Anthropology: Small Beginnings, Significant Outcomes. New York: Springer. 211–234 (in English).

Liwoch, R. (2010). Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy. «*In silvis, campis et... urbe*». *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu Polsko-Ruskim*. 89–100 (in Polish).

Od redakcji (2010). «*In silvis, campis et... urbe*». *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu Polsko-Ruskim*. 113–125 (in Polish).

Zoll-Adamikowa, H. (1971). *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, II. Analiza*. Wrocław (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 19.11.2021
прийнята до друку 21.04.2022

THE BURIAL OF THE PRINCELY ERA FROM THE ANCIENT BUZHESK: ANALYSIS AND VERIFICATION OF THE ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Nataliia STEBLII, Petro DOVHAN

Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: nataliya.stebliy@lnu.edu.ua; petro.dovhan@lnu.edu.ua

Materials that belong to the horizon of the burial ground of the princely period from the Small Hill-fort in the Busk town of Lviv region were systematized, analyzed, and verified. The archaeological excavations on the site continued in 2015, 2017–2019, and 2021 years, as a result of which 62 inhumation burials were investigated on 142 square meters.

The analysis of vertical and horizontal stratigraphy and the thickness of the cultural layer (up to 90 cm) of the cemetery allow us to state at least two phases of burials. It is established that the graves were arranged around a wooden church, from which the destruction of the filling, laid with ceramic glazed tiles, has been preserved. The number of burials and their orientation according to the Christian canon (head to the west, 20 buried) with seasonal deviations to the south (20) and north (18) west were also recorded.

The contours of burial pits are traced only in those quantitatively insignificant cases when they were dug into the mainland, or the filling of deep dwellings of earlier times. Remains of wooden rectangular houses have been found in 14 burials, and iron nails have also been found.

Particular attention is paid to the hands laying of the dead. It is accepted that those buried with their arms crossed on their stomachs may be earlier than those with their arms crossed on their chests. At the same time, in detail, with references to the paleopathologist O. Kozak, it is shown that the position of the hands of the deceased can be influenced by both ritual practices and their taphonomy. In almost a third of the analyzed burials, «stone pillows» were found, represented by ordinary stones, as well as fill tiles from the church floor and even an iron ingot. Artifacts found as accompanying inventory (two glass beads, part of a glass bracelet, two temple rings, part of a bilon ring) belong to the standard products distributed in the Galician-Volyn territories.

During the dating of the necropolis from Small Hill-fort, several groups of data were involved: stratigraphic observations, ceramic materials from the cultural layer of the cemetery, the principle of laying the hands of the dead, accompanying inventory, and information from written sources. As a result of their comparison, it was concluded that the cemetery on the territory of the Busk Small Hill-fort could have existed from the second half of the 12th – to the first half of the 14th century.

The analysis and verification of the excavated burials gave grounds to claim that on the territory of the Busk Small Hill-fort there is a suburban Christian church cemetery, which together with a wooden church formed a kind of sacred space in the historical landscape of ancient Buzhsk.

Key words: chronicle Buzhsk, Small Hill-fort, an earthen cemetery of the princely era, inhumation burials, «stone pillows», temple rings, ceramic glazed tiles.